

Riksintresse för kulturmiljövården

Kiladalen (D55)



Kiladalen från Hannsjöberget mot väster, foto PB

KUNSKAPSUNDERLAG

Värden

Kunskapsvärde

Topografins betydelse för mänsklig etablering och brukandeförutsättningar. Vattendragens betydelse som sammanbindande länk och livgivande kraft.

Bebyggelsehistoriska kunskapsvärden kopplade till landhöjningseffekter som styr kolonisationsprocessen. Tex har bronsålderns bebyggelselägen tydligt följt den samtida strandens läge i havsviken som dalen då utgjorde. Det gäller till stora delar även järnålderns etableringar som i flera fall kvarligger i stort på samma höjdnivåer som de tidigare lämningarna beroende på att de nya marker som vunnits genom vattnets undandragande var sankt och tunga att bruka. Järnåldersbebyggelseenheter – flertalet fortfarande bebyggda och med närliggande fornlämningar. Medeltida expansionsfas tydligt avläsbar genom gårds- by- och torpetablering samt omfattande kyrkobyggnader.

Arkitektur- och kulturhistoriska värden vid Berga-Tuna säteri, kyrkorna och de större gårdarna. Byggnads- och kulturhistoriska värden vid ett flertal välbevarade torp, gårdar, byar och verksamhetsbyggnader (kvarn, skola).

Småskaliga ägande- och markanvändningsformer kontra godsstordrift kan studeras i området ur socioekonomisk-historisk synvinkel.

Tidigindustriella miljöer vid Fada och Tybble berättar om teknik, ekonomi, sociala strukturer och geologi.

Upplevelsevärde

Området kan vid en första anblick till synes utgöra ett av jordbruksverksamhet totalt präglat område i form av en lång bitvis bred uppodlad dalgång med spridd bebyggelse av olika slag. Vid en närmare anblick kan observeras flera värdefulla och upplevbara komponenter. Det är möjligt att med grundläggande kunskaper om landhöjnings- och kolonisationsprocesser uppleva landskapet och observera dessa komponenters koppling till landhöjningen och grundtopografin. Genom att följa en fiktiv havsnivå i dalen vid en given tidpunkt kan man se på när olika komponenter uppkommit här.

Det småbrutna dalgångslandskapet i väster med sin täta struktur av äldre ännu bebodda byar runt Kila kyrkas första kyrkoplats i kombination med synliga fornlämningar från främst järnåldern visar på bebyggelsens långa kontinuitet och koppling till socknens mittpunkt. Bygden upplevs tydligt vid genomresa med bil eller genom ett besök på Kyrkbacken eller Hannsjöberget

Fullåkersbygden i dalen med sina byar och utskiftade gårdar upplevs påtagligt i området mellan Lunda ka och Berga-Tuna. Inslaget av stora ekonomibyggnader för jordbrukets ändamål är stort och det finns flera stora gårdar. Jönåkers samhälle ligger karaktäristiskt på dalgångsbotten som ett resultat av järnvägens framdragande och behov av plan mark för byggandet av en station. Äldre bebyggelse ligger i höjdlägen ofta med koppling till järnålderslämningar och järnåldersortnamn.

Våtmarker kan upplevas vid Erkan och Hannsjön samt längs Kilaån som i sig är upplevsevärda. Fallhöjderna från förkastningsbranten i söder har nyttjats vid Tybble masugn och Fada tidigindustriella område där vattendrag dämats.

De äldre bebyggelselägena och de utskiftade gårdarna binds samman av ett delvis välbevarat småskaligt vägnät, t.ex. mellan Smedsta och Kjulshammar. I dalgångsbotten och på dess norra slänt löper Eriksgatan i princip i samma läge som dagens landsväg.

Bruksvärde

Området som sådant har stort värde för brukarna, främst markägarna i form av lant- och skogsbrukare samt tomtägare och fritidsgäster. Boende och markägare torde kunna ha stor nytta av områdets i senare tid relativt oexploaterade struktur som attraktivitetshöjande faktor. De öppna markerna har stort bruksvärde inom jordbruksverksamheten.

Genomresande brukar den gamla Eriksgatans läge vilket bekräftar vägens betydelse över tid.

Besökande kan uppleva partier av landskapet i områdets västra delar som mer komplexa och innehållsrika än områdets i övrigt stordriftspräglade landskap vilket rätt nyttjat är ett bruksvärde. Det samma gäller flera av torp- och gårdsmiljöerna samt Berga-Tuna säteri. Påtagliga fornlämningsmiljöer kan aktivt använt utgöra bruksvärden.

Mål för att tillgodose riksintresset

- kunskapsvärde, upplevelsevärde och bruksvärde

I landskapets inneboende strukturer och komponenter ska vårdas och brukas för att öka förståelsen och kunskapen om riksintresseområdet. Det öppna landskapet är betydelsefullt för förståelsen av landhöjningsprocessen och människans brukande av dalgången. Fornlämningar och värdefull utpekad bebyggelse ska kunna avläsas i sina sammanhang i ett hävdad och i huvudsak öppet landskap i samtiden och framtiden.

Det i riksintresseområdet ingående kulturlandskapet med sina öppna odlingsmarker omgivna av skogsmark och där liggande fornlämningar, byar, gårdar, torpmiljöer och annan verksamhetsbebyggelse med sammanbindande vägnät ska vårdas och förvaltas så att de bevaras så långt möjligt och kan upplevas. Vattendrag ska bibehållas.

Lokalbefolkning, besökare och fastighetsägare ska vara medvetna om områdets värden så brukandet blir varsamt och en tillgång för bygden och samhället i övrigt.

Det innebär att:

- Verksamheter som kan påverka områdets fysiska utformning anpassas till utpekade värden och ska genomföras på ett sådant sätt att kunskapsbärande företeelser inte påverkas negativt.
- Det småskaliga vägnätet bibehålls och underhålls.
- Vattendrag bibehålls och är öppna.
- Fortsatt brukande av jordbruks- och skogsmarken, bete av hagar, hävdade bryn och ängar.
- Åkermarken ska inte planteras med högväxande gröda som omöjliggör att man kan se mellan bebyggelselagen och i längre siktlinjer. Öppna diken bibehålls.
- Bebyggelse nyttjas och underhålls på antikvariskt anpassat vis. Nyttillkommande bebyggelse underordnas befintlig bebyggelses placering, struktur och utformning. Höga anläggningar placeras i icke dominerande lägen.
- Fornlämningar bevaras.

Beskrivning

Naturgeografi

Riksintresseområdet är ca två mil långt i öst-västlig riktning och ca 1-3 km brett i nord-sydlig riktning. Området består av en dalgång i vars botten Kilaån rinner mot öster. Kilaån meandrar bitvis, främst i områdets västra delar där strömhastigheten är lägre än i områdets östra delar. Här rinner ån småningom ut i myrmarken Svanviken och sedan ut i Östersjön via Stadsfjärden. Vid Jönåker passerar ån Hannsjön som i söder avgränsas av det höga branta Hannsjöberget. Mellan Åkersta och Berga-Tuna breddar sig ån i våtmarken Erkan.

I söder avgränsas dalen av skogsklädda bergshöjder i form av en hög förkastningsbrant, i områdets centrala delar planar terrängen i dalgången av i sluttningar mot norr, dessa består i huvudsak av åkermarker medan det i riksintressets östra delar istället planar ut mot omgivande skog i norr. Västra delen av riksintresseområdet avgränsas mot norr av skogsklädda bitvis branta höjdparter.

Dalgången fortsätter mot väster även utanför riksintresseområdet, andelen jordbruksmark avtar ju längre mot väster man kommer. Dalen utanför riksintresset övergår till slut helt i skogsmark. Mot öster gränsar området mot i stort flack mark med åkrar och skog. Det ligger här helt nära det föreslagna utökade riksintresseområdet Stora Kungsladugård- Väderbrunn.

Åkermarken består i stort av lermarker avsatta som fd havsbotten. Med anledning av områdets bitvis kupeade karaktär, främst i söder men även i områdets västra delar, går berg i dagen på flera platser och bildar inte sällan dramatiska landskapspartier med höga klippor, höjder och landtungor som skjuter ut i ofta omgivande låglänta odlingsmarker. Påtagliga höjdskillnader uppträder bitvis i området och uppfattas pga det öppna landskapet tydligt för den genomresande. Lättare jordar förekommer allmänt liggande mot höjdlägen medan lermarker dominerar dalgångsbottarna och flacka slänter. Vid Råsta i områdets västra del skjuter sidodalgångar in mot norr och söder. Intill skjuter Kyrkbacken och Stengölet upp som höjder i odlingslandskapet. Omedelbart söder om Hannsjöberget löper en bäck nedför de skogsklädda förkastningsbranterna i söder. Vid Rinkeby och Hälla skjuter en ca 2 km lång höjdtunga in i området från nordväst. Denna är delvis uppodlad. Lunda kyrka är belägen på en höjd precis som Tuna kyrka. Sydöst om Åkersta skjuter en ca en

km lång skogsklädd höjdtunga ut från förkastningsbranten in i dalen. Nedanför denna och höjdparter på norra dalgångssidan bildas ett ca 500 m brett pass där våtmarken Erkan ligger.

Vid Fada ligger Fadadammen, en dämning av Fadabäcken som löper mot söder. Vid Fadadammen är en avsevärd naturlig fallhöjd då dammen ligger uppe på förkastningshöjden och Fadabäcken söker sig ned i Kiladalen.

De nordliga partierna av dalgångens östra delar upplöses i flacka stora lermarker, idag åker som omger samhällena Enstaberga, Svalsta och Bergshammar.

Dagens landskapsbild

De flacka lermarkerna i dalens botten utgör i huvudsak storskalig åkermark. Kilaån löper fram genom dalens botten och är oreglerad. Ån förser Hanssjön och Erkan med vatten. Höjdparter längs dalens södra sida domineras helt av skogsmark även om mindre öppna småskaliga jordbruksmarker ibland förekommer i brytningen mellan skogsmarkerna och de stora åkermarkerna i dalens botten. Bebyggelsen är i princip alltid belägen antingen i rena höjdlägen på impedimentmarker eller i slänter ned mot dalgångsbotten.

Området är bitvis mycket fornlämningstätt. Under bronsåldern utgjorde dalen en havsvik med en vattennivå upp till dagens ekvidistans på 20-25 möh. Ovanför denna vattenlinje finns bronsålderslämningar företrädesvis längs dalens norra sida även om enstaka gravrösen kan påträffas på de södra slänterna. Centralt i området förekommer enstaka stensättningar från järnåldern (gravar) i höjdlägen på södra dalgångssidan.

Järnålderslämningar (gravar, gravfält och boplatser) i riklig mängd förekommer i allmänhet norr om eller i anslutning till Kilaån i höjdlägen. Kilaån beräknas ha följt 5 meters ekvidistansnivån vid järnålderns slut och ha bidragit starkt till omfattande sank översilningsängar och betesmarker i dess närhet. Dessa har utgjort betydande fodermarker för befolkningen i området och sannolikt medgivit möjlighet till stora boskapsinnehav. Flertalet byar och gårdar, fortfarande bebodda, är försedda med namn med järnåldersanknytning, tex namn med ändelser på – inge, – sta och –by.

Flera byar har kontinuitet från medeltiden fram till idag medan vissa avhyses i samband med säteribildning under 1600-talet, tex Krasta, Svansta och Urskåla till förmån för bildandet av Berga-Tuna eller skiftas ut under skiftesreformerna och återuppstår som ensamgårdar under 1800-talet.

Landskapet i områdets centrala del mellan Lunda och Tuna kyrkor synes domineras av större och ett antal färre gårdar än markerna i områdets västra och östra delar. Där är markerna mer småbrutna, gårdarna fler och bebyggelsen i allmänhet småskaligare även om större gårdsanläggningar även förekommer i västra delarna.

Jönåkers samhälle ligger helt inom områdets avgränsning i anslutning till Lunda kyrka som ett resultat av anläggandet av en järnvägsstation och ett tegelbruk. Intill och nordväst om Jönåker har odlingsmarkerna omvandlats till golfbana. En mindre golfbana finns även sydväst om Bergshammar. Längs långa sträckor tangerar motorvägen E4 områdets norra gränslinje.

Dagens brukande

Åkerbruk, tomtmark, skogsbruk, trädesmark och ställvis beteshagar. Golfbana. Jönåkers, Bergshammar, Enstaberga och Svalsta tätorter. Järnväg.

Dagens bebyggelsestruktur

Samtliga nedanstående sockenbeskrivningar hänför sig till de delar som är belägna inom riksintresseområdet.

Bergshammars sn

Söder om landsvägen men norr om Kilaån ligger flera mindre byar på rad; Ista, Broby och Åby. Ur dessa har utskiftade gårdar flyttats som nu bildar Övre Ista, Övre Broby och Mellangården samt ytterligare någon ej namngiven gård. I (Nedre) Broby finns en ålderdomlig parstuga. Mellan Övre Ista och Svalsta är en utflyttad gård kallad Östergården. Sammantaget bildar den en småskalig karaktäristisk miljö med flera mindre gårdar omgivna av åkrar i slänten ned mot ån. Vid Blackstad finns två välbevarade gårdar från 1800-talet. Omedelbart öster om och utanför riksintressegränsen ligger Vida som sägs vara fortifikationsexperten och arkitekten Eric Dahlbergs barndomsgård under 1600-talet. Uppgiften har dock inte gått att styrka inom ramen för denna rapport. Den består idag av en öppen fyrlängad gård med parstuga som är obebodd och i lätt förfall. Stommen till manbyggnaden bedöms kunna vara från 1600-talet.

Kila socken

På Kyrkbacken låg Kila medeltida kyrka tom 1750, numera ruin, här fanns också ett samtida prästboställe. Under medeltiden låg kyrkan väl synlig mitt i den koloniserade bygden i socknens centrum. Den var omgiven av byar med kontinuitet från yngre järnåldern som Gammelstad, Råsta, Rogsta, Källkesta – alla med egna järnåldersgravfält intill bebyggelseheten.

Området karaktäriseras idag av några större gårdar tex Sjukälla (prästgård ca 1900), Råsta och Hässelby och flera mindre gårdar och torp. Några av gårdarna med *-torp*namn ligger i utkanten av bygden på gränsen till skogsmarken (tex Smedstorp, Mellantorp, Spatorp, Norrtorp, Östertorp och Högtorp) vilket antyder medeltida bebyggelseexpansion. Dessa gårdar saknar också järnåldersgravfält i anknäring till bebyggelseägena. Torp med ändelsen *-stugan* antyder senare kolonisation för obesuttna orsakad av befolkningsöverskotten under 1700-1800-talen tex Stavstugan, Dalstugan, Backstugan, Grindstugan, Hässelbystugan och Solstugan.

Bykaraktärer finns kvar i Rogsta med ett flertal ålderdomliga välbevarade gårdar och enskilda byggnader från 1700- och 1800-talet, bla en välbevarad parstuga och flera mindre torp, öster härom finns även det välbevarade Norrtorp med ladugård. Även i Nybble finns välbevarad bybebyggelse från 1800-talet.

Äldre bostadshus och bodar finns vid Spatorp (ålderdomlig parstuga med timrat uthus och brant takfall), Eriksberg (torp med uthus –sent 1800t) och vid Råsta. Råsta var från början en by men består nu av en faluröd herrgård efter genomförda skiften och flytt av en 1700-tals manbyggnad år 1853 från Ålberga. Idag har anläggningen en nationalromantisk karaktär skapad under 1910-talet. Även Gammelsta var ursprungligen en by men består nu av en mindre herrgårdsanläggning. Mellan sistnämnda och Råsta, vid landsvägen, finns Gammelsta skola med skolhus och lärarbostad ritat av Gunnar Asplund ca 1920. En panelad klassicistisk skolbyggnad med gul kulör.

Vid Hässelby finns en gård med större bostadshus från sent 1800-tal och äldre flyglar? Strax väster om gården är en ljusputsad lantarbetarbostad. En ansenlig T-formad ladugård hör till gården där den kortare djurdelen är murad i rött tegel och den långa hödelen är av falurödstruket trä. Ladugården är välbevarad och märklig. Strax norr om Hässelby har ett tegelbruk legat ca 1900.

Lunda socken

Bykaraktärer finns bevarade i Nybble, Tybble, Kärrsta, Smedsta och Rinkeby. Grova består idag enbart av en gård men av ansenliga mått med ålderdomlig karaktär från ca 1850t med två våningar i ljusmålad träpanel och tegeltak, intill i en bäckravin är en åldrig apalgård och norr om manbyggnaden är en låg röd flygel och ekonomibyggnader. Åkersta består även det enbart av en gård idag men också av ansenliga mått, närm-

ast herrgårdsliknande. Äldre bostadshus och ekonomibyggnader finns även tex vid Valla, Fröberga, Vallby och Kjulshammar. Vid Valla finns en mycket stor T-formad ladugård av ovanligt slag i starkt förfall. Den synes ha släktskap i detaljutförandena med ladugården i Berga-Tuna. Intill är bla en övergiven påbyggd parstuga.

Mellan Berga-Tuna och Lunda kyrka, norr om landsvägen ligger flera mindre byar; Revsta, Smedsta, Skällsta, Gällsta, Gräfsta, Grova och Kjulshammar. Flertalet synes ha järnålderskontinuitet då de har gravfält i anslutning till bebyggelseenheter och har *-sta*ändelser i namnen vilket indikerar järnåldersnamn. Även Törsta, Åkersta, Nybble, Hälla, Tybble, Rinkeby och Vallby har järnåldersnamn och i vissa fall gravfält intill. Vid Rinkeby är mängden järnålderslämningar stor, namnet signalerar också att platsen haft betydelse som kungligt administrativt centrum i bygden, en Rinker anses vara en kunglig förtogen under yngre järnålder. Flera platser har idag bara någon enstaka gård kvar även om de historiskt sett inrymt fler gårdar. Sydöst om kyrkan men norr om ån ligger prästgården från mitten av 1800-talet bestående av en anseelig tvåvåningsbyggnad med ljus träpanel. Intill och norr om Hannsjön ligger Gefle gård som fungerat som gästgiveri. Nordväst om Hannsjön ligger Nybble som är en välbevarad by med två gårdar. Området har enbart en mindre mängd bevarade småtorp och stugor.

Tuna socken

På platsen för Berga – Tunas nuvarande ekonomibyggnader låg fram till 1642 Berga by som avhystes i samband med säteribildningen på nuvarande Berga-Tuna efter att Erik Ryning köpte de då två befintliga bondehemmanen. Nuvarande huvudbyggnaden är uppförd under flera epoker men har 1700-talsprägel. Intill är en igenväxt herrgårdspark. Ladugården som tillhör säteriet har lokalt klassats som varandes en av Sveriges största, den torde vara uppförd under 1900-talets början och är ca 100m lång med brutet tak. Väster om denna är tre identiska lantarbetarbostadshus från sent 1800t intill varandra med dubbla lägenheter i varje byggnad. I närområdet är Krasta och Svansta fd bytomter. Den f.d. prästgården finns omedelbart söder om Tuna kyrka.

Hjärmesta är även det en anseelig gård med huvudbyggnad från 1900-talets början. Vid Hagby är en välbevarad bymiljö från 1800-talet. Vid Urskåla är en ödegård av ålderdomlig karaktär, markerad som bolby (egen bondby) under sent 1600t men som sedermera övergår till att vara arbetarbostäder för Berga-Tuna och är det under början av 1900t. Norr om Tuna kyrka intill landsvägen ligger ett välbevarat missionshus från 1800-talet. Flera *-sta*, och *-by*ändelser på gårdsnamnen i socknen antyder järnålderskontinuitet som ovan nämnda namn och Hagersta, Sörby, Mälby, Gummersta och Jogersta. Palstorp kan vara en medeltida etablering.

Fada kvarn är uppförd i trä på hög stengrund. Den är möjligen uppförd under första halvan av 1800-talet. Intill ligger mjölnarbostaden från 1800t och ovan dessa en äldre damm som håller Fadadammen. Nedströms kvarnen finns rester av kronbruket i Fada i form av kulturlager och slaggförekomster.

Historiska skikt

Bergshammars sn

Bronsålderslämningar i form av ristningar finns längs 25-30 meters ekvidistanskurvan längs landsvägen (fd E4) väster om kyrkan. De ligger i samma ekvidistanshöjd som bronsålderlämningarna i Tuna sn och hör sannolikt till samma bronsålderskomplex. Flera järnålderslämningar (gravfält och runstenar) ligger längs samma höjdkurva intill och nära bronsålderslämningarna.

Kyrkan uppförd under 1400-talet men ersatte då en träkyrka från 1100-talet. Småbyar från medeltid och utskiftade gårdar från 1800-talet. Agrart landskap sedan bronsåldern.

Kila socken:

Järnåldersbebyggelselägen med gravfält, varav ett flertal med bebyggelsekontinuitet tom idag. Medeltida kyrkoruin. Medeltida torpetableringsfas. Stora gårdar och herrgårdar från 1700- och 1800-talen. Välbevarade byar som tex Rogsta. Ett flertal torp och stugor från de stora befolkningsökningarnas tidevarv under 1700- och 1800-talen. Två fd prästgårdar varav en övergiven tomt. Asplunds skolanläggning i Gammelstad.

Lunda socken:

Tydlig bronsålders- äldre järnåldersetablering vid Rinkeby och Hälla, på den under rubriken Naturgeografi nämnda landtungan. Här förekommer fornlämningar i form av boplatser (skärvestenshögar), gravar och hällristningar. En bit öster om Kjulshammar har en bronsåldersboplatz påträffats vid Bögeltorp. Det är skärvestenshögar belägna strax ovan myrmarken Erkan som bildats av Kilaåns översilning. Ovanstående lämningar är belägna på 25-30m ekvidistanskurvan. En boplatz från bronsålder- äldre järnålder har undersökts arkeologiskt vid Smedsta år 1983 (raä Lunda 84:1). Den är belägen på 30-35m ekvidistanskurvan.

Järnåldersbebyggelselägen med gravfält och enskilda gravhögar, flera med kontinuitet som byar/ gårdar tom idag. Sockennamnet Lunda antyder att en hednisk kultplats funnits här under järnåldern vilket kan styrkas av gårdsnamnet Fröberga söder om Lunda kyrka och fyndet av en figurstatyett föreställande guden Frö vid gården Rällinge (1 km norr om Smedsta) Två runstenar från yngre järnålder finns i socknen, en placerad vid Lunda kyrka (även ett runstensfragment finns här) och en vid Giberga gård sydväst om Fröberga. Områdets enda fornborg, troligen från järnåldern finns på Hannsjöberget.

Kyrkan uppförd under medeltiden men dess nuvarande kraftigt utökade byggnadsvolym och utformning är från 1770t. 2009 grävdes äldre grunder efter en mindre medeltida absidkyrkan ut inne i nuvarande kyrkobyggnad.

Riksintressetområdets största byar under medeltiden fanns i Lunda sn, tex Tybble, Grova och Åkersta byar. Söder om Hannsjöberget drevs Tybble masugn under några årtionden på 1600-talet. Här återfinns arkeologiska lämningar idag.

Bybebyggelse från 1800-talet finns bevarad bla i Kärrsta och i Nybble. Jönåkers samhälle växte fram under 1900-talet kring järnvägsstationen. Namnet hämtades från häradsnamnet Jönåker.

Tuna socken:

Vid Jogersta finns bronsåldersboplatser och hällristningar och omedelbart utanför riksintresset, i Svalsta, finns flera bronsåldersboplatser. Vid ekonomibyggnaderna till Berga-Tuna säteri finns hällristningar från bronsåldern bestående av sex skepp, två yxor och nio skålgropar.

Sockennamnet Tuna visar på en plats av särskild betydelse för centralmakten under järnålder. En runsten från yngre järnålder finns i socknen stående längs landsvägen vid infarten till Svalsta från väster (Raä Tuna 82:1). Ett flertal större och mindre järnåldersgravfält och friliggande gravhögar. Dessa ligger i allmänhet i anslutning till den forna vägsträckningen mellan Bergshammars kyrka och sockengränsen mot Lunda sn. Enstaka gravfält ligger i anslutning till järnåldersbebyggelseenheter tex Svansta (övergivet) och Sörby. De friliggande gravhögarernas placering följer i allmänhet det äldre vägnätets dragning.

Tuna kyrka uppförd under 1200-talet och var då en av de större i nuvarande länet. Vapenhus tillkom under 1400t och tornet 1877.

Krasta, Urskåla och Svansta gamla tomt (raä 107) är avhysta till förmån för Berga-Tuna säteri.

Vid Fada är kvarndrift belagd sedan 1500-talet, här anlades år 1627 ett kronobruk för tillverkning av kanonkolor. Det lades ned efter kort tid. Fram till 1920-talet fanns en kvarn och en såg nedströms befintlig kvarnbyggnad.

Värdetext 1987

Kiladalen: Odlingsbygd med bebyggelseexpansion från yngre järnåldern. Små, mestadels av skiften upplösta byar. Sockenkyrkor med prästgårdar och skolor, 1600-talsvägsträckning med runstenar och Berga - Tuna säteri med arbetarbostäder, hållristningar m.m.

Historiska näringar

Lant- och skogsbruk, Fada kronobruk, Fada kvarn- och sågverksamhet, Tybble masugn. Tegelbruk vid Häselby. Järnvägstrafik från Jönåker.

Kommunikation

Erikskatan under medeltid. Sammanhängande väg sedan 1600 tal. Järnväg till Jönåker, fd E4.

Samhällsfunktioner

Gästgiverier, bla Geflegården i Lunda sn 1860-1910. Fattigstugor, skolor, kvarn i Fada. Prästgårdar. Järnvägsstation i Jönåker.

Makt

Självägande bönder tom 1600 -1700-talen då säteri och herrgårdar bildas i området. Frälse träder då in som makthavare i socknarna. Jönåkers kommun tom kommunreformen.

Vems landskap

Lantbrukarnas och lantarbetarnas. De på landsvägen resande.

Visuella/ historiska samband

Kilaåns läge markerar idag sammanbindningslänken för dalgångens kolonisation och historiska företeelser. Strandlinjenivåerna under förhistorisk tid anger på ett pedagogiskt vis läget för bronsålderslämningar i landskapet. Järnålderslämningar förekommer allmänt invid platsnamn av järnålderskaraktär.

Järnåldersbebyggelselägena har i många fall haft kontinuitet in i medeltid-nutid.

Några km öster om riksintresset är vid Stora Kungsladugård ruinerna av en tidigmedeltida kastalruin placerad intill Kilaån. Denna har fungerat som en befästning vid infarten från havet in i Kilaåns dalgång.

Kila kyrkoruins läge mitt i socknen tom 1750t med omgivande medeltida (järnålders-) bebyggelselägen. Lunda kyrkas ombyggnad under 1700t vittnar om befolkningsökningen. I Lunda fanns de största byarna medan Tuna sn hyste ett säteri sedan 1600-talet som avhyst byar. Det renderade större andel frälsejord vilket inte renderade lika höga befolkningsöverskott under 1700-talet. Den för sin tid stora medeltida kyrkan i Tuna behövde således inte förstöras på samma vis som i Lunda. Kila's första kyrkplats övergavs under mitten av 1700-talet och flyttade till Ålberga (utanför riksintresset) pga bruksetableringen där. Bergshammars medeltida kyrka har inte förstörats sedan 1400-talet och illustrerar socknens storlek och befolkningsutveckling över tid. I socknen ligger Väderbrunns kungsgård etablerad av Karl IX.

Ett flertal visuella samband mellan olika typer av historiska spår och komponenter finns i dalen, det är kopplat bla till att det öppna jordbrukslandskapet medger ibland mycket långa siktlinjer, som exempel kan näm-

nas utblickar till och från Kyrkbacken vid nämnda ruin, Vyer från Rogsta mot söder, vyer till och från fornborgen på Hannsjöberget, vyer från höjden vid Rinkaby-Hälla mot söder, norr och öster, vyer från Lunda kyrka mot söder och öster mot Kärrsta / Åkersta, vyer längs dalgångsbotten vid bro söder om Berga – Tuna, utblickar vid flera platser från landsvägen ner i dalen, vy från Palstorp mot byarna och de utskiftade gårdarna runt Ista, Broby och Åby.

Fadadammen med kvarnmiljö samt Tybble masugn vid Hannsjöberget.

Koppling till naturgeografi

Strandlinjer och fornlämningars lägen tydligt kopplade över tid. Bruksverksamhet, sedermera såg och kvarn vid fallen i Fada samt masugnsverksamhet vid Tybble masugn. Kyrkor och byar i höjdlägen väl synliga från omgivningen. Åkermarker ursprungligen i lättare jordar längs höjders slänter, senare i tyngre lerjordar i dalgångens slänter. Fornborg på Hannsjöberget intill Hannsjön och Kilaån. Beten och sidvallsängar längs ån och på Erkan och Hanssjöns stränder.

Järnväg korsar dalen diagonalt. Från Nyköping löper den över de plana fälten fram till Grova varefter den sänker sig längs dalens norra sida fram till Jönåker där den löper på platt dalgångsbotten, sedan korsas Kilaån och banan stiger parallellt och på slänterna av dalgångens södra sida innan den söder om Råsta löper in i skogen mot Ålberga stationssamhälle.

Administrativa uppgifter

Namn och identitet: Kiladalen (D55)

Socken: Bergshammars, Kila, Lunda och Tuna socknar

Kommun: Nyköping

Karaktärstyp: Odlingslandskap. Dalgångsbygd, Tidig industriell miljö

Karaktärsord: Förhistorisk bygd, medeltida byar och kyrkor, odlingslandskap, dalgångsbygd, säteribildning, vägmiljö, utskiftade byar/ gårdar, landhöjning, tidigindustriella miljöer.

Befintliga skydd

Fornlämningar, 2 kap. KML

Kyrkomiljöer, 4 kap. KML: Tuna och Lunda och Bergshammar. Kila kyrkoruin skyddas genom 2 kap KML.

Riksintresseområde för kulturmiljövården 3kap.6§ MB

PBL 8 kap. §13, 14, 17 – övrig byggnader och bebyggelselagen

Ej utrett:

Riksintresse för friluftslivet 3 kap. 6 § MB

RI Rörl Fril 4 kap. 2 § MB

Biotopskydd för ädellövskog, alléer, vattendrag.

Uttolkning av gräns 2014

I väster anpassas riksintresset till det landskapsrum som hör till dalgången fram till ett pass ca 200 m brett mellan skogshöjder i norr och söder. Torp- och gårdsmiljöer mellan Spatorpstugan och Östertorp inkluderas. Vid Rinkeby inkluderas det öppna landskapsrummet runt bronsålderslämningarna.

I riksintressets östra del omfattas det öppna landskapsrummet fram till skogskanten. Enstaberga och Svalsta exkluderas ur riksintresset då orterna saknar koppling till motiven för detta.

Tid	Bebyggelse	Markanvändning	Kommunikation	Samhällsideologi Makt/sociala	Karaktärsområden/ -lämningar Illustrationsförslag
Förhistorisk tid	Ett flertal bronsåldersboplatser. Ett flertal järnåldersnamn på ännu befintliga byar/gårdar. Fornborg på Hannsjöberget.	Jordbruk. Våtmarksbete. Gravfält	Vattenfarleder	Kunga och hövdingadöme – Tuna- och Rinkernamn.	Ortnamn och fornlämningskartor. Boplatansområde vid Rinkeby. Hällristningar vid Berga-Tuna. Flera runstenar. Frö-statyett från Rällinge på Statens historiska museum. Våtmarksbete på Erkan och Hannsjöns stränder.
Medeltid	Fyra medeltida kyrkor byggs. Torpexpansion. Flertallet byar expanderar.	Rikt jordbruk	Eriksgatan Nyköping-Krokeks kloster. Vattenled förbi kastalruinen vid Stora Kungsladugård.	Kungamakt. Kyrkans makt.	Kyrkorna. Kila kyrkoruin. Kastalruin (utanför riksintresset).
1600-talet	Berga-Tuna säteri anläggs – byar avhyses.	Jordbruk Fada kronobruk, Tybble masugn	Vägnät		Berga-Tuna herrgård. Svalsta bytomt.
1700-tal	Lunda kyrka expanderar.	Torp anläggs		Befolkningsökning	Lunda nya kyrka
1800-talet	Råsta herrgård 1853. Arbetarbostäder på Berga-Tuna. Skiften i byarna- utflyttning av gårdar. Torp anläggs	Jordbruk Tegelbruk Fada kvarn och såg	Vägnät. Gefle gästgiveri		Råsta herrgård. Arbetarbostäderna. Gefle gästgiveri. Fada kvarnmiljö. Utskiftade gårdar söder om Bergshammar. Eriksbergs torp i Kila sn.
1900-talet	Jönåker. Ansenliga ekonomibyggnader på flera gårdar. Gammelstad skola	Jordbruk	Järnväg. Väg		Ladugårdarna på Valla och Berga-Tuna, Hässelby. Järnvägsbron över Kilaån. Öppen fullåkersbygd. Gammelstad skola